

Tussen marge en middelpunt – voormoeders van genderstudies in Utrecht

Berteke Waaldijk

Abstract: In this essay, Berteke Waaldijk outlines the early development of gender studies in Utrecht through the course ‘Between Margin and Centre, Women in Culture and Society’. The course lent itself perfectly to an interdisciplinary approach and addressed many interrelated themes, such as gender, colonialism, racism and a politics of location. The course was also an example of close collaboration between Berteke Waaldijk and Rosemarie Buikema, whose ideas and academic careers influenced each other.

Keywords: interdisciplinarity, women’s studies, feminist historiography, literary sciences

Van 1987 tot 2002 konden studenten aan de Universiteit Utrecht binnen het specialisatieprogramma vrouwenstudies een cursus volgen met de fraai allitererende titel *Tussen marge en middelpunt. Vrouwen in cultuur en samenleving*. De cursus kwam tot stand omdat de faculteit Letteren (nu Geesteswetenschappen) besloten had een multidisciplinair afstuderen voor doctoraalstudenten mogelijk te maken. In een geweldige matrix konden studenten van alle studies in de letterenfakulteit kiezen uit meer dan dertig specialisatieprogramma’s. Een aantal daarvan was multi- of interdisciplinair: amerikanistiek, mediëvistiek, Latijns-Amerikastudies én vrouwenstudies. Het was vanaf 1987 voor het eerst in Nederland mogelijk om af te studeren in vrouwenstudies.

Voor het jonge team van tijdelijke docenten onder leiding van Rosi Braidotti, de nieuwe hoogleraar ‘vergelijkende vrouwenstudies’, was die vorm van onderwijs programmeren een gouden kans: lesgeven over het nieuwe academische vakgebied vrouwenstudies, een focus op sekse en gender in de cultuurwetenschappen. De cursus werd een van de broedplaatsen waar interdisciplinair werken met gender werd ontwikkeld. Elk jaar doceerden twee docenten de cursus, die allebei een eigen

vakgebied vertegenwoordigden. Zij lieten, samen met gastcolleges van buitenlandse gasten en Utrechtse promovendi als Christien Franken, Joke Hermsen, Denise da Costa, Geertje Mak,¹ de studenten zien wat passie voor ‘vrouwenstudies’, ‘gender’ en ‘feminisme’ in de cultuurwetenschappen kon opleveren. Er was aandacht voor vergeten vrouwen (Christine de Pizan), beroemde maar miskende schrijfsters (Charlotte Brontë, A.S. Byatt), voor auteurs die genderpatronen betwistten (Djuna Barnes). We bespraken alternatieve lezingen van klassieke mythen (*Kassandra* (1983) door Christa Wolf), racisme en kolonialisme (Clarice Lispector).² Een bezoek aan het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (nu Atria) maakte deel uit van de cursusopzet.

Zelf was ik jarenlang ‘de historicus’ die in tandem met eerst een filmwetenschapper (Anneke Smelik) en later een neerlandica (Agnes Andeweg) de cursus verzorgde. De samenwerking met Rosemarie Buikema heeft echter verreweg het langst geduurd, en ik kijk daar met veel plezier en een zekere trots op terug. Ik denk dat we in *Tussen marge en middelpunt* van elkaar veel leerden over wat interdisciplinariteit bij genderstudies kon inhouden: telkens weer ontdekten we waar de literatuurwetenschappelijke analyse die Rosemarie inbracht verschilde van feministische geschiedschrijving waarover ik het had, en even zo vaak ontdekten we *common ground*. Buikema werkte in die tijd aan haar proefschrift over de manier waarop vrouwen biografieën over hun beroemde moeders schreven. Voor deze deconstructie van moeder- en dochterschap koos zij als motto de woorden van Adrienne Rich uit *Of Woman Born* (1976) “Until a strong line of love, confirmation and example stretches from mother to daughter, from woman to woman across the generations, women will still be wandering in the wilderness” (246).

De cursus kende twee lijnen – we noemden dat toen nog geen leerlijnen: lezen en schrijven. We lazen met de studenten vijf tot zeven romans die door vrouwen geschreven waren en waarbinnen sekse een thema was. Over deze teksten gaven we introducerende colleges, dus telkens presenteerden de twee docenten twee benaderingen van één tekst, die hadden met elkaar gemeen dat ze geïnspireerd

1 Hun proefschriften: Hermsen, Joke J. (1993). *Nomadisch narcisme. Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen en Ingeborg Bachmann*; Smelik, Anneke (1995). *And the mirror cracked: A study of rhetoric in feminist cinema*; Costa, Denise de (1996). *Anne Frank & Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit*; Franken, Christien (1997). *Multiple Mythologies: A.S. Byatt and the British artist-novel*; Mak, Geertje (1997). *Mannelijke vrouwen: over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*; Andeweg, Agnes (2011). *Griezelig gewoon. Gotieke verschijningen in Nederlandse romans, 1980-1995*.

2 Deze schrijvers stonden verschillende jaren op de leeslijst: Christine Pizan & Tine Ponfoort, *Het boek van de stad der vrouwen* (1984), Charlotte Brontë, *Jane Eyre* (1847); Cécile de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg* (1897); Djuna Barnes, *Nightwood* (1936); Clarice Lispector, *The Hour of the Star* (1977); Alice Walker, *The Color Purple* (1982) en Christa Wolf, *Kassandra* (1983).

waren door feministische kritiek binnen een academische discipline. Zo kwamen ‘vrouwenstudies literatuurwetenschap’ en ‘vrouwengeschiedenis’ naast en tegelijkertijd ook tegenover elkaar te staan. Voor studenten creëerde dat ruimte, er was niet één juiste interpretatie van *Nightwood* (1936) van Djuna Barnes of van *The Color Purple* (1982) van Alice Walker.³

Maar voor de docenten werkte dat ook zo. Hier werden de grondslagen voor genderstudies als een interdisciplinair vakgebied verkend. Voor mij als historicus was het een feest om de literaire analyses waarover collega Buikema vertelde beter te leren kennen. Zij doceerde de sterren van de hemel. Via de narratologie bracht zij het werk van Mieke Bal (haar promotor) voor de studenten, maar ook voor mij, dichterbij. Maaike Meijer (haar co-promotor) inspireerde de zorgvuldige aandacht voor ongeziene thema’s in werken van vrouwelijke schrijvers (Meijer, 1988). Al snel volgde Toni Morrison. *Playing in the Dark* (1992) bevatte de briljante analyse van hoogtepunten uit de witte Amerikaanse literatuur als een bouwwerk dat slechts mogelijk was omdat de Afrikaans-Amerikaanse aanwezigheid tot zwijgen was gebracht. Het hielp ons als docenten en studenten te begrijpen hoe het spreken van de één de stilte van de ander veronderstelde: de marge als voorwaarde voor het middelpunt.⁴

In die beginjaren waren Buikema en ik allebei bezig met ons proefschrift. Ik denk dat het onderwijs in de cursus *Tussen marge en middelpunt* ons onderzoek heeft versterkt. Buikema maakte in haar dissertatie *De loden Venus* (1995) duidelijk hoe een literaire analyse onzichtbare en subversieve verbindingen tussen schrijvende moeders en dochters kan aantonen en stiltes kan duiden, waardoor “sporen van een verdrongen verhaal traceerbaar” (229) zijn. In mijn proefschrift wilde ik laten zien dat gendergeschiedschrijving iets anders was dan eerherstel van vrouwen van vroeger (Waalwijk, 1996). Samen ontdekten we dat het documenteren van gender-subversieve tradities een interdisciplinair project is. De gebruikelijke werkverdeling tussen literatuur (verbeelding) en geschiedenis (feiten) die elkaar aanvulden, voldeed daarvoor niet. Voor de wetenschappelijke deconstructie van het ongezegde en het ongehoorde moesten historici denken als letterkundigen en letterkundigen als historici. Zoals Buikema (1997) later in een fraai opstel schreef: “Bertha Mason was niet alleen een aan de verbeelding van Charlotte Brontë ontsproten ‘madwoman in the attic’ in *Jane Eyre*, maar evenzeer een figuur die geworteld en geproduceerd was in de historische maar al te werkelijke koloniale praktijk van het Britse imperialisme”

3 Dit model – één tekst, verschillende perspectieven – hebben Buikema en Smelik als redacteurs ook gebruikt voor *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* (1993) het eerste Nederlandse handboek in ons vakgebied: hier waren alle disciplinaire en conceptuele hoofdstukken opgehangen aan *The Color Purple* (1982).

4 Vanaf 1993 lazen studenten Toni Morrisons *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination* (1992) om te denken over afwezigheid en stilte in romans.

(229). Evenmin was Hilda van Suylenburg (uit de gelijknamige roman uit 1897 waarin de Nederlandse vrouwenbeweging werd gepresenteerd) alleen de verbeelding een emancipatie-ideaal van een Nederlandse schrijver, maar ook een vorm van koloniaal-geïnspireerd burgerlijk bevoogdend feminisme (Grever & Waaldijk, 2008).

Achteraf gezien ging het in deze cursus om thema's en theorieën die nog vele jaren de onderzoeksagenda's van genderstudies zouden bepalen. De aandacht voor gender en kolonialisme, racisme, voor de verhouding tussen vrouwenbewegingen en artistieke uitingen, voor seksualiteit en heteronormativiteit in het bijzonder, ze zijn ook nu niet meer weg te denken uit genderstudies. We voelden ons als deel van een eerste generatie docenten van het nieuwe vakgebied verantwoordelijk voor het presenteren van verschillende vormen die samenwerking tussen feministische wetenschap en feministische bewegingen buiten de academie konden aannemen. We legden studenten uit dat feminisme dat gelijke rechten voor vrouwen nastreefde, en in de wetenschap eerherstel, erkenning en zichtbaarheid opeiste, een beperkte vorm van feminisme was. Geïnspireerd door wat toen wel 'Franse' theorie genoemd werd, wezen we op tradities van vrouwen die het sekseverschil vierden: Irigaray, Kristeva en Cixous maakten het mogelijk ook vormen van verzet en subversie te zien die niet op gelijkheid uit waren. In de inleiding en de hoofdstukken van *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen* (1993) legden we uit dat deconstructie van binaire tegenstellingen, ook die tussen gelijkheid en verschil, uiteindelijk nog veel meer zou opleveren. Interdisciplinaire samenwerking in genderstudies betekende dat de grenzen tussen de academische disciplines hun betekenis verloren en dat het onderscheid tussen biologische sekse en sociale gender niet langer vanzelf sprak. Voor dat laatste waren *Patterns of Dissonance* (1991) en *Nomadic Subjects* (1994) met als motto "there are no mad women in this attic" van Braidotti, cruciaal. Maandelijks troffen we elkaar in het promovendiseminar onder haar leiding. Het was het tijdperk dat 'gender' 'vrouwen' verving als concept dat ons vakgebied bij elkaar hield.

Ik wil er ook op wijzen dat in de cursus verschillende thema's theoretisch in de schaduw bleven. Kolonialisme en racisme werden besproken als aspecten van vrouwengeschiedenis, onderzocht door Amerikaanse (Alice Walker) of Braziliaanse (Clarice Lispector) auteurs, over zwarte vrouwen in het Nederlandse feminisme lazen we niet. Over die laatsten en over de rijkdom van deze traditie publiceerden Maayke Botman en Nancy Jouwe (die de cursus gevolgd hadden) in 2001, samen met Gloria Wekker, *Caleidoscopische visies* (2001). Jouwe schreef daarover: we schreven het boek dat ik had willen lezen. Ik zou daaraan toe willen voegen, een boek dat in de cursus *Tussen marge en middelpunt* op de leeslijst had moeten staan. Een ander voorbeeld: lesbische cultuurgeschiedenis kwam aan de orde via *Nightwood* (1936) van Djuna Barnes, maar over de relatie tussen feminisme en emancipatiebewegingen

rond seksualiteit of betekenis van *Nightwood* voor 'queer theory' ging het in de cursus nauwelijks (zie Allen, 1993).

De tweede lijn in de cursus was schrijven. Studenten werden uitgenodigd een 'voormoeder' te beschrijven. Het mocht een overgrootmoeder of een oudtante zijn, of de moeder van een oude bekende, of gewoon iemand die in overdrachtelijke zin een voorbeeld of inspiratiebron geweest was. Enige voorwaarden waren dat het een vrouw was en dat zij niet meer in leven was.

Met deze opdracht konden studenten aan den lijve ervaren hoe vrouwen in culturele praktijken voortleefden: in archieven, in herinneringen, in geschiedenisboeken, in poëzie, in romans en in familieverhalen. Deze culturele praktijken plaatsten vrouwen soms in het middelpunt en op een voetstuk, maar in andere gevallen verdwenen zij naar de marges van grote verhalen over kunst en geschiedenis. We vroegen de studenten om net als de docenten deden in de inleidende colleges, verschillende invalshoeken te gebruiken bij het verhaal over hun voormoeder: wie herinnert zich iets van haar leven, welke romans zou ze gelezen kunnen hebben? In welke geschiedschrijving komt ze voor en krijgt ze een plaats als persoon met een naam en een identiteit of is ze een anoniem lid van een groep zoals moeders, dienstmeisjes of verzetsstrijders? Welke verhalen houden haar ervaringen in leven, uit welk perspectief worden ze verteld en welke stiltes hebben die perspectieven tot gevolg?

De opbrengst van deze opdracht was altijd overweldigend. De studenten maakten elkaar en ons deelgenoot van de vele vormen die levens in het verleden hadden gehad en van de creatieve kracht die nodig is om die ervaringen niet verloren te laten gaan (zie ook Petó & Waaldijk, 2006). Allerlei vormen van eigenzinnigheid kwamen langs. Via de omweg van een voorbije generatie leerden de studenten – en wij – te praten over grote thema's als klasse, racisme en seksualiteit. Ook in ons eigen leven. De Nederlandse standenmaatschappij kreeg een gezicht, sommige voormoeders waren dienstmeisje geweest, andere hadden zelf meisjes in dienst gehad. Het Nederlandse kolonialisme kwam aan de orde, sommige voormoeders hadden als een Indische vrouw met een Nederlandse man geleefd en zijn kinderen gebaard, andere waren in Nederland getrouwd met zo'n man die in de kolonie nog een 'voorvrouw' en kinderen had. We hoorden hoe sommige voormoeders zich onttrokken aan heteronormatieve rolpatronen en hoe de student-schrijver vaak de eerste in de familie was die daar woorden voor kon vinden. We spraken met elkaar over de witheid van de collegezalen, over de manieren waarop stilte over seksualiteit kon worden verbroken, de invloed van klasse op onze eigen levens. Dit was – hoe bescheiden ook – een aanzet tot wat Adrienne Rich (1986) 'politics of location' noemde. De gesprekken over voormoeders leidden tot reflectie op de eigen

positie en de voorwaarden voor feministische kennisproductie; we bespraken de voorrechten en de beperkingen die bepaalden wat wij konden denken en schrijven.

Terugkijkend had de opdracht om over een vrouw te schrijven iets naïefs, net zoals de naam ‘vrouwenstudies’ achteraf beperkt en beperkend was. Maar net zoals de term vrouwenstudies was ‘voormoeders’ in een bepaald opzicht een ironische uitbreiding van de taal, een uitbreiding die bovendien subversief werd door de invulling door studenten. ‘Voormoeder’ stond in 1995 nog niet in het Nederlandse woordenboek, wel: voorvader, voorouders (alleen in meervoud) en voorvrouw (als leidinggevende of eerdere echtgenote).⁵ De opdracht speelde zo met de marginalisering van de rol van moeders in familiegeschiedenis. Haraway had nog niet gepubliceerd over *kin*, en wanneer de cursus was blijven bestaan zou *Staying with the Trouble* (2016) een mooie nieuwe referentie geweest zijn om het heteronormatieve familiebegrip te subverteren. Een enkele maal vroeg een student toestemming over een ‘voorvader’ te schrijven. Natuurlijk kon dat, ook in mannenlevens was de impact van genderpatronen op herinnering duidelijk en over iedereen kunnen verhalen van eigenzinnigheid, marginalisering en verzet verteld worden. Studenten ontdekten bijvoorbeeld dat in hun families vaak meer bekend was over grootvaders dan over hun zussen en nichten en buurvrouwen. Het was voor veel studenten interessant dat verbindingen tussen vrouwen van verschillende generaties niet alleen letterlijk via moederschap verliepen, maar dat moederschap ook overdrachtelijk gezien kon worden. Identificatie met verzet of eigenzinnigheid bleek niet gebonden aan heteronormatieve familielijnen. Pas nu besef ik dat Buikema en ik in onze dissertaties iets vergelijkbaars deden: in *De loden Venus* (1995) waren ‘dochters’ de biografen van hun moeder, in mijn proefschrift waren de professionele pioniers de ‘moeders’ van het moderne maatschappelijk werk.

Ik vermoed dat Buikema en ik vandaag andere termen zouden gebruiken wanneer we de cursus opnieuw zouden geven. De termen ‘vrouwen’, ‘moeders’, ‘feminisme’ zijn in 2023 niet meer zonder grondige uitleg te gebruiken en over dertig jaar zullen de huidige alternatieven ook weer verouderd lijken. De leerstoel van Braidotti heette ‘Vergelijkende vrouwenstudies, gericht op het themaveld Taal en Beeld’, die van Buikema ‘Kunst, Cultuur en Diversiteit’. Het masterprogramma heet tegenwoordig Gender Studies, het bacheloronderwijs valt onder de noemer ‘Gender & Postcolonial Studies’. Maar ik denk dat we allebei met voldoening mogen terugkijken op het voorrecht om met de eerste generatie studenten ‘vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen’ te hebben mogen werken.

De levensberichten werden op papier ingeleverd en de stapel ‘voormoederopdrachten’ in mijn kast (als historicus archiveer ik weleens) bevat teksten van

5 Dit is veranderd. Zie ook Suze Zijlstra's *De voormoeders. Een verborgen Nederlands-Indische familiegeschiedenis* (2021) en Carla van Beers *De Matria-Cirkel: voormoeders & genealogie* (2021).

tientallen studenten die wij en andere collega's ooit in de collegezaal ontmoetten.⁶ Hun verhalen en hun namen vertellen het verhaal van de groei van een nieuw vakgebied dat zonder eigenzinnige studenten nooit zo groot geworden was. Uit privacyoverwegingen citeer ik niet uit dit archief, maar één uitzondering maak ik wel. Trude Oorschot studeerde Nederlands en volgde in het voorjaar van 1996 *Tussen marge en middelpunt*. Haar voormoederopdracht over een overgrootmoeder in Vianen bevat het prachtige verhaal van een vrouw die als enige het konijnenhok kon schoonmaken zonder dat de konijnen ontsnapten. Ze vertelde de diertjes eenvoudig dat ze op het dak van het hok moesten blijven zitten tot zij klaar was met uitmesten. Dat deden ze. Wie had toen kunnen denken dat het precies dat rustige overwicht was dat haar achterkleindochter Trude in staat stelde Rosemarie Buikema te helpen in haar rol in de groei, de bloei en de consolidatie van genderstudies Utrecht?

Bibliografie

- Allen, Carolyn. 1993. "The Erotics of Nora's Narrative in Djuna Barnes's 'Nightwood'". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 19(1): 177-200.
- Barnes, Djuna. 1936. *Nightwood*. Faber and Faber.
- Beers, Carla van. 2021. *De Matria-cirkel: voormoeders & genealogie*. Brave New Books.
- Botman, Maayke, Nancy Jouwe, en Gloria Wekker. 2001. *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.
- Braidotti, Rosi. 1991. *Patterns of Dissonance: A Study of Women in Contemporary Philosophy*. Polity Press.
- Braidotti, Rosi. 1994. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. Columbia University Press.
- Brontë, Charlotte. 1847. *Jane Eyre*. S.L.: Benediction Classics.
- Buikema, Rosemarie en Anneke Smelik. 1993. *Vrouwen in de cultuurwetenschappen*. Bussum: Coutinho.
- Buikema, Rosemarie. 1995. *De loden Venus. Biografieën van vijf beroemde vrouwen door hun dochters*. Kampen: Kok/Agora.
- Buikema, Rosemarie. 1997. "De stilte rond Bertha Mason. Postkoloniale interpretaties van Charlotte Brontë's *Jane Eyre*". *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 18(4): 400-418.
- De Jong van Beek en Donk, Cécile. 1984 [1897]. *Hilda van Suylenburg*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara,

6 Ik ben van plan dit archief naar Atria te brengen als de privacy gewaarborgd is. Voormalige studenten die hun eigen werk zouden willen terugzien nodig ik uit nu of bij het afscheid van Rosemarie Buikema contact op te nemen.

- Grever, Maria & Berteke Waaldijk. 2004. *Transforming the Public Sphere: the Dutch National Exhibition of Women's Labor in 1898*. Durham, NC: Duke University Press.
- Haraway, Donna. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham, NC: Duke University Press.
- Lispector, Clarice. 2020 [1977]. *The hour of the star*. New York: New Directions Publishing Corporation.
- Meijer, Maaïke. 1988. *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam: Sara/Van Gennep.
- Petó, Andrea & Berteke Waaldijk. 2006. *Teaching with memories. European women's histories in international and interdisciplinary classrooms*. [ATHENA – Advanced Academic Network in Women's Studies in Europe] Women's Studies Centre, National University of Ireland, Galway.
- Christine de Pisan & Tine Pinefoort. 1984. *Het boek van de stad der vrouwen*. Sara.
- Rich, Adrienne. 1995 [1976]. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. W.W. Norton & Company.
- Rich, Adrienne. 1986. *Blood, bread, and poetry: Selected prose 1979-1985*. New York: Norton.
- Waaldijk, Berteke. 1996. "Het Amerika der vrouw: sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten". Wolters-Noordhoff.
- Walker, Alice. 1986. *The Color Purple*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Wolf, Christa. 2013 [1983]. *Kassandra*. Londen: Daunt Books.
- Zijlstra, Suze. 2021. *De voormoeders. Een verborgen Nederlands-Indische familiegeschiedenis*. Ambo Anthos.

About the author

Berteke Waaldijk: historica en onderzoeker genderstudies; hoogleraar taal- en cultuurstudies, Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht.